

A magyar gazdasági kamarák helye az európai kamarai tipológiában

Zachar Péter Krisztián

Bevezetés: a kamarákról általában

A magyar gazdasági kamarák története egyidős a modern magyar polgári állam struktúráinak történetével. A kamarák létrehozására irányuló első törekvések a napóleoni háborúk után indultak meg, majd foglalkozott a kérdéskörrel az első felelős magyar minisztérium is 1848-ban. Ezzel a hazai kamarai mozgalom létrejötté teljes egészében illeszkedett a XIX. századot meghatározó kontinentális európai trendekhez. Így a gazdasági kamarák magyarországi fejlődése azonosságot mutat az európai gazdasági tér hasonló intézményeivel egészen a polgári kor lezárultáig és a második világháborút követő diktatórikus kommunista állammodell megvalósításáig. Sőt ezen időszakban a kamarák által ellátott funkciók sem tértek el az európai kontinentális fősodratú kamarai tipológiától.

Az európai kamarai rendszereket a képviselt kör jellege szerint alapvetően két csoportra lehet osztani. Az egyikbe tartoznak a gazdasági kamarák, amely csoport általában a kereskedelmi és ipar-, a mezőgazdasági, továbbá a kézműves és néhány helyen kivételesen létrejött munkavállalói kamarákat foglalja magába. A másik csoportot a szakmai kamarák alkotják, amelyek általában a valamilyen közös szellemi foglalkozást űzőket tömörítik. Hagyományosan rendelkeznek ilyen szervezettel az ügyvédi, közjegyzői, mérnöki, orvosi professziók, de megfigyelhető számos modern szakma kamarásítása is, például a szabadalmi ügyvivők, a könyvvizsgálók vagy további egészségügyi szakdolgozók, akár pedagógusok esetében.¹

Jelen tanulmányban a magyar gazdasági kamarák helyét keressük az európai gazdasági kamarák tipológiájában. Alapvetésként szögezzük le, hogy véleményünk szerint a kamarák mint intézményi aktorok fontos tényezői a modern jogállami kereteknek. A kamarák szervezete által a törvényes érdekképviselő és az érintett állampolgárok participációja valósul meg, ami természetesen a (neo)korporatista államkép elemeit állítja elénk a politikai életben, de mint azt számos modernkori európai példa is bizonyítja, ez nem ellentétes az általánosan elterjedt liberális demokráciafelfogással. Sőt véleményünk szerint a törvény által létrehozott gazdasági kamarák a szubszidiaritásnak megfelelő önkormányzatokat jelenthetnek, amennyiben a törvényi keretek erre lehetőséget biztosítanak. A különösen *Lorenz von Stein* filozófiája nyomán létrejövő önkormányzati eszme nem az állam hatalmának kiterjesztését látta az adott szféra autonóm működésének szabályozásában, hanem sokkal inkább az állam hatalmának visszaszorítását és egyes szférák „privatizálását” a köztes hatalmi szint megteremtése által.² Az

¹ A kérdéstről lásd bővebben STRAUZS Péter – ZACHAR Péter Krisztián (2008): *Gazdasági és szakmai kamarák Magyarországon és az Európai Unióban*. Budapest, L'Harmattan. 15–20.

² Lásd erről GERGELY Jenő (2005): Az autonómiáról általában. In GERGELY Jenő szerk.: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. Budapest, L'Harmattan – ELTE, I. k.; STEIN, L. von (1858): *Lehrbuch der Volkswirtschaft*. Wien, Manz; STEIN, L. von (1887): *Lehrbuch der Nationalökonomie*. Wien, Manz; PELINKA, A. – SMEKAL, Ch. (1996): *Kammern auf dem Prüfstand. Vergleichende Analysen institutioneller Funktionsbedingungen*. Wien, Schriftenreihe des Zentrums für angewandte Politikforschung, Band 10.. valamint KLUTH, W. Hrsg. (2005): *Handbuch des Kammerrechts*. Baden-Baden, Nomos.

„önkormányzatiság” ugyanis csak egyfajta antitézisként jöhet létre: a mindenható kormányzattal vagy az azt megvalósító államigazgatással szemben nyer értelmet az önkormányzó csoportok léte. A politikai szabadságjogok, az önrendelkezés és a saját felelősség elve csak ezek tükrében nyeri el jelentőségét.

Mindezeket azért is érdemes előrevetítenünk, mert az európai tudományos és politikai diskurzusban mind a mai napig nincs egységes álláspont a kamarai struktúrákról, sőt a történelmi fejlődés során eltérő jellegű modellek, típusok alakultak ki. A 19. századtól kezdődő modern gazdasági kamarai rendszereket tekintve – némi leegyszerűsítéssel – két fő típust tudunk egymástól elkülöníteni: az angolszász és a kontinentális érdekképviseleti modellt. E rövid tanulmányban nem vállalkozhatunk az angolszász kamarai rendszer elemzésére, de kiemeljük, hogy ezek a szervezetek önkéntes alapon szerveződnek, alapvetően a helyi gazdasági közösség hangjaként kívánnak működni, ugyanakkor általános érdekeket (és nem egyes szektorokhoz vagy cégekhez köthető sajátos individuális érdeket) fogalmazznak meg és képviselnek. Szervezetük egyértelműen a helyi gazdasági közösséghez vagy egy adott régióhoz kapcsolódik, teljes mértékben alulról építkező önszerveződésnek tekinthetők, és megnyilvánulásaik legitimitását a belső, ugyanakkor nyílt és transzparens érdekkiegyenlítési folyamatok biztosítják.³ Az angolszász típusú gazdasági kamarák éppen ezért semmilyen állami jogosítvánnyal nem rendelkeznek; e szervezetek nem törvény által létrehozott jogi személyek, hanem egyes szakmai, gazdasági körök érdekérvényesítési, lobbifórumai. Igen ritkán vesznek részt a szakmai közigazgatásban, és a kormányzatot tanácsadó munkájával sem segítik intézményesített módon, tevékenységük főleg az üzleti kapcsolatok kialakulásának elősegítésére és élénkítésére, a jó gyakorlatok („best practices”) elterjesztésére, a hálózatosodásra és tagjaik érdekképviseletére irányul.

A kamarák másik csoportjába a kontinentális modell alapján szerveződő szakmai-gazdasági önkormányzatokat sorolhatjuk. Ezek alapvetően francia mintára, majd a német jogfejlődés segítségével szerveződtek, és markánsan eltértek – sőt máig eltérnek – az angolszász országokban meghonosodott struktúráktól. Az európai kontinensen kialakult kamarai szervezeteket a legtöbb esetben központi akarat hozta létre, jogkörüket, feladataikat és kötelességeiket uralkodói rendelet, később törvény szabályozta. Általában kötelező tagsági rendszer alapján szerveződtek, fő feladatuk pedig a képviselt szférával kapcsolatos törvény-előkészítő munka javaslatokkal és felterjesztésekkel való segítése, valamint az adott gazdasági-szakmai kör érdekeinek a kormány, illetve a társadalom felé történő képviselete volt.⁴ A mindenkori hatalom sokkal jobban érvényesíthette befolyását ezen szervezetekben, mint a szigetországban. A kontinens kamarái sokkal kiterjedtebb tevékenységet végeztek, mint az angolszász világ hasonló nevet viselő egyesületei, és ebből fakadóan gyakran hatékonyabb érdekképviseletet is tudtak megvalósítani. A kontinentális gazdasági modell alapján szerveződő kamarák az idők folyamán olyan törvényes érdekképviseletké váltak, amelyek az adott szféra egészét magukba foglalták, és a kormányzattal rendszeres kapcsolatban állva, befolyást gyakoroltak a törvényalkotó munkára is. Emellett pedig a szakmai közigazgatásban is gyakran szerepet kaptak és vállaltak. Ebből fakadó jogállásuk alapvetően a német tudományos irodalomban „funkcionális önkormányzatok”, illetve a más helyütt alkalmazott köztestületek fogalmi

³ BENNETT, R. J. (2011): *Local business voice. The History of Chambers of Commerce in Britain, Ireland, and revolutionary America, 1760-2011*. Oxford, Oxford University Press. 4.

⁴ Lásd HENDLER, R. (2005): *Geschichte und Idee der funktionalen Selbstverwaltung*. In KLUTH, W. Hrsg.: *Handbuch des Kammerrechts*. Baden-Baden, Nomos. 27.

körébe sorolja őket.⁵ Ez utóbbi ténynek, illetve az államtól kapott pénzügyi támogatásnak következményeképpen autonómiájuk nem volt ugyan oly széles körű, mint angolszász társaiké, a központi hatalomtól való viszonylagos – és általuk mindig bővíteni igyekezett – függetlenségük, illetve önkormányzatiságuk azonban szélesebb financiai alapokkal és tágabb jogkörrel párosult, így számos esetben olyan tényezőivé váltak az adott ország gazdasági-társadalmi életének, amelyekkel számolni lehetett és kellett. A kontinentális kamarák tehát általános szabályozottságukat és kereteiket illetően a társadalmi hierarchiában a „köztes szinten” helyezhetők el. Közgazdasági szempontból minden államigazgatás legfontosabb feladatai közé tartozik a minél hatékonyabb gazdálkodás, és kívánatos, hogy az államnak minél kevesebb feladata és funkciója legyen.⁶ A kisebb csoportok önkormányzatisága és önfenntartó működése pedig egyaránt hozzájárulhat az államigazgatási agenda csökkentéséhez és a hatékonyság növeléséhez. A regionális vagy helyi önkormányzati működés révén mindemellett egyes csoportok különleges igényeire is nagyobb figyelem fordítható, és – a szubszidiaritás elvének megfelelően – a belső érdekkiegyenlítés révén mindegyik társadalmi csoport számára pozitív hozadék származhat. Ez pedig a kamarákat egyértelműen olyan szervezetekké emeli, amelyek nagymértékben tudnak hozzájárulni a közösségi javak előállításához.⁷

A magyar gazdasági kamarák történeti kihívásai a rendszerváltoztatás után

Mindezeket figyelembe véve merül fel vizsgálódásunk kérdése: hol helyezhetők el a magyar gazdasági kamarák a nemzetközi trendek és irányzatok alapján? Történeti fejlődésük tekintetében a magyar kamarák a polgári korszak végéig teljes egészében a kontinentális trendnek megfelelő mintát mutatnak. E helyütt szerepüket és jelentőségüket a Magyar Királyság gazdasági viszonyainak fejlesztésében, az országban nyugati minták és a liberális piacgazdasághoz kapcsolódó elvek, menedzsmentismeretek és szaktudás átadásában és elterjesztésében nem áll módunkban részletezni. Összességében azonban elmondható, hogy a klasszikus liberális gondolkodásból fakadó, önkormányzatiságon és autonómián alapuló kamarai szervezetek – amíg lehetőségük volt rá – megfelelően és nemcsak az adott szakmai kör, hanem az egész társadalom javára töltötték be feladataikat. Nem várták passzívan a kormányzat lépéseit, számos helyen autonóm öntevékenységgel igyekeztek javítani az adott szakma és a magyar társadalom helyzetén. Mindennek előbb a hadigazdaság, majd végérvényesen a kommunista diktatúra kiépülése és az állami vezérlés alá vont gazdaság megteremtése vetett véget.

A rendszerváltoztatással párhuzamosan, a kényszerű szüneteltetés hosszú évtizedeit követően Magyarországon is sor került a jelentős történelmi hagyományokra visszatekintő hazai gazdasági kamarai rendszer újjáéledésére. Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény lehetőségeit kihasználva megindult számos, magát kamaraként megnevező szervezet létrehozása. Mindennek eredményeképpen 1993-ra már több mint száz, magát

⁵ A köztisztület önkormányzattal és nyilvántartott tagsággal rendelkező szervezet, amelynek létrehozását jogszabály rendeli el. A köztisztület a tagságához, illetőleg a tagsága által végzett tevékenységhez kapcsolódó közfeladatot lát el. A funkcionális önkormányzat fogalmáról a jogrendben lásd KLUTH, W. (1997): *Funktionale Selbstverwaltung: Verfassungsrechtlicher Status – verfassungsrechtlicher Schutz*. Köln, Mohr-Siebeck. 12.

⁶ Lásd OKRUCH, S. – MINGST, A. (2008): Die Kammerorganisation in evolutorischer Perspektive. In STOBER, R. – SCHMIDT-TRENZ, H.-J. Hrsg.: *Jahrbuch Recht und Ökonomik des Dritten Sektors 2007/2008*. Baden-Baden, Nomos. 123–149.

⁷ Vö. OLSON, M. (1971): *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Harvard University Press (Harvard Economic Studies. 124).

kamarának tituláló, de az egyesülési törvény alapján létrejött szervezet született, amelyek közül sokan a gazdasági életben működtek – olykor párhuzamosan. Ezek azonban nem rendelkeztek sem megfelelő eszközrendszerrel, sem pedig olyan politikai tőkével és lobbierővel, amellyel hatékonyan és egységesen tudtak volna fellépni az általuk képviselt kör érdekeiért. Sokkal inkább a széthúzás és a vetélkedés volt meghatározó (nem egyszer durva hangnemtől kísérve) az azonos szakterületen megalakult egyes szervezetek között. Döntő változást hozott a Polgári Törvénykönyv egyes rendelkezéseinek módosításáról szóló 1993. évi XCII. törvény, amely bevezette a magyar jogrendbe a köztestületek fogalmát, és ezek körében nevesítette a kamarákat. Ennek megfelelően a következő években mind a gazdaság, mind a szabad szellemi foglalkozások terén létrejöttek az egyes, külön törvény által létrehozott, köztestületként működő kamarák. A megnyugtatónak tűnő rendezés ellenére az ezt követő másfél évtizedben sem jutott nyugvópontra a kamarai rendszerrel folytatott hazai politikai polémia. A hatalom birtokosai több esetben is szándékaik megvalósítása érdekében, illetve politikai előnyök végett határozták meg saját álláspontjukat a kamarák szerepével és jogszabályi háttérével kapcsolatban. Ennek tudható be, hogy mind a gazdasági kamarák, mind egyes szakmai kamarák esetében több ízben is komoly módosítás következett be a normarendszerben, és nem alakult ki kormányzati ciklusokat átívelő konszenzus a funkcionális önkormányzatok szerepéről, tevékenységi köréről és helyéről a társadalom és a politikum alrendszerében.

Míg az 1994 márciusában kihirdetett új gazdasági kamarai törvény a közép-kelet-európai térség egyik legkomplexebb kamarai szabályozását és érdekképviseleti rendszerét hozta létre, addig az ezt követő módosítások egy Európában is speciális hibrid forma kialakulásához vezettek. A rendszerváltoztatás utáni első átfogó szabályozás a kötelező tagság és a köztestületi jelleg révén elérte az egyes szakmai vagy ágazati érdekek háttérbe szorítását, a konszenzusos érdekképviseletet, és ezáltal a gazdasági szféra egészét meg tudta jeleníteni a kormányzattal, illetve a helyi politikummal folytatandó dialógus-folyamatokban.⁸ Erőteljesen volt jelen a gazdasági kamarák érdekképviseleti funkciója is, hiszen a kamarák választott testületeiben valósult meg a piac átfogó és arányos gazdasági súly szerinti képviselete, vagyis egy alulról építkező, decentralizált és állami befolyás nélküli összgazdasági érdekképviselet. Ezáltal egy olyan komplex feladatkör-kulmináció alakult ki a gazdasági kamarák esetében, amely ötvözte mind a hagyományos, történelmileg kialakult feladatköröket, mind a modern gazdaság követelményeiből fakadó új elvárásokat. A gazdasági kamarák köztestületekként jelentek meg, amelyek kötelező tagságuk révén teljes reprezentációt tudtak megvalósítani, ugyanakkor – a tagdíjbevételek révén – az államtól és a közigazgatástól függetlenül működtek. A kamarák sajátja volt a területi elv alapján működő decentralizált és demokratikus struktúra, valamint a gazdaság általános érdekeinek védelme mellett a hagyományos gazdaságfejlesztés és az államigazgatástól átvett közfeladatok (kvázi-hatósági funkciók) gyakorlása.

Alig öt évvel megszületése után azonban megszűnt a kötelező kamarai tagság, és az új kamarai törvény arra az alapra helyezkedett, hogy a gazdálkodó szervezetek tagsága önkéntes legyen, és a hagyományos kamarai feladatok ellátásának, illetve a kamarák köztestületi jellegének erősítése érdekében 2000. november 1. napjától a gazdasági kamarák ne lássanak el közigazgatási feladatokat. A kamarák szervezetrendszerének egyszerűsítése érdekében az új törvény a kereskedelmi és iparkamarák és a kézműves

⁸ RÉVÉSZ Péter – SZAKÁL Róbert (1994): *Kézikönyv a gazdasági kamarákról*. Budapest, Novorg, 7.

kamarák integrációját is előírta, emellett a gazdasági érdekképviseltek törvényben biztosított jogaira vonatkozó szabályozást is egyszerűsítette.⁹

Az önkéntes tagsággal rendelkező, de elméletileg köztestületileg működő magyar gazdasági kamaráknak az 1999. évi törvényt követően négy-öt évre volt szükségük, hogy konszolidálják tevékenységüket, megteremtsék a működésükhöz szükséges anyagi feltételeket, és ismét meghatározó módon, tagságukban is gyarapodva tudjanak bekapcsolódni a magyar gazdaság érdekeinek artikulálásába. Jellemző volt, hogy ebben az időben nem a kkv-k, hanem elsősorban a hazai és multinacionális nagyvállalatok, valamint a mezőgazdaságban is a nagyüzemek adták a kamara tagságát. A 2000-es évek közepén úgy tűnt, hogy talán a kormányzattal is sikerült megtalálni az első közös pontokat, ugyanis a politikai elit igényei között egyre hangsúlyosabbá vált az állami közigazgatás karcsúsítása és tehermentesítése – ez pedig újabb feladatátruházásokkal járt más szervezetek részére. Egyes kamarai vezetők véleménye szerint ez részleges visszatérést jelentett a korábbi állásponthez, miszerint a kamarák éppen a karcsú és célorientált állami közigazgatás megszervezése érdekében, mint az érintettek „funkcionális önkormányzatai” jelennek meg. Ez a tendencia különösen a gazdasági válság hatására erősödött fel, amikor egyértelmű volt, hogy a társadalmi jól-lét megteremtése érdekében a széles köröket mozgósítani képes kamarai rendszer közreműködhet a kormányzati célok elérésében. Így a 2010-es választások előszelében ismét politikai tényezővé válhattak a gazdasági önkormányzatok, és a kormányváltást követően jogszabályi helyzetüket, jogosítványaikat és feladataikat is ismételten módosították.

2011 novemberében egy igen furcsa és szokatlan módon megvalósított törvénymódosításra került sor: az egyik ún. salátatörvényben néhány ponton megváltoztatták a gazdasági kamarákkal kapcsolatos 1999-es törvényt. A 2012. január 1-jétől életbelépett változás lényege, hogy az egyéni és társas vállalkozások – kivéve a más kamarák illetékessége alá tartozókat – kötelesek regisztrálni magukat a területileg illetékes kereskedelmi és iparkamaránál, és évi 5000 forinttal járulnak hozzá a kamarai közfeladatok ellátásához. A hozzájárulásért cserébe ugyanakkor a szervezet köteles részükre térítésmentesen nyújtani a kamarai törvényben meghatározott szolgáltatásokat (tanácsadás gazdasági, pénzügyi, adózási, hitelhez jutási kérdésekben, üzleti partnerkeresés és pályázatfigyelés).

Talán felesleges hangsúlyozni, hogy a fenti módosítás nem oldotta meg a gazdasági kamarák több mint egy évtizede meglévő gondjait, és a képviselendő kör számára sem nyitott új lehetőségeket. Némiképp féloldalasnak tűnik, hogy a vállalkozásoknak egy olyan szervezet közfeladat-ellátásának költségeiből kell részt vállalniuk, amelynek ezáltal nem válnak tagjává. Ismerve a kamarák korlátozott szolgáltatási lehetőségeit, az sem valószínű, hogy ezek a fizető „nem tagok” sokat profitálhatnak majd a hozzájárulásért cserébe ígért szolgáltatásokból.

A magyar kamarák helye az európai tipológiában

Mindezek alapján a gazdasági-szakmai funkcionális önkormányzatok befolyása a társadalmi-gazdasági folyamatokra, a szakpolitikai kérdésekre hazánkban igen hullámzó volt a rendszerváltoztatást követően. Egyes esetekben komoly törvény-előkészítő és véleményező munkával tudták előmozdítani a képviselt kör és szélesebb értelemben a társadalom jóllét-érzését, valamint kényelmi szolgáltatásokkal segíteni tagságukat, legtöbbször azonban tevékenységük korlátozott maradt, és határfoka sem hasonlítható számos nyugati mintához. Európai összehasonlításban ugyanakkor nemcsak

⁹ 1999. évi CXXI. törvény a gazdasági kamarákról.

Magyarországon volt jelen a vita a gazdasági kamarák formájáról és szerepéről. Több közép-európai ország az önkéntes szervezési elv mellett tette le a voksát, valamint hasonló folyamatok mentek végbe Spanyolországban is, ahol szintén napirenden van a kontinentális modell átalakítása, új elemekkel bővítése, valamint Franciaországban is, ahol a helyi kamarák helyett a megyei szintű szervezetek előtérbe helyezését tervezi a központi adminisztráció.

Összességében elmondhatjuk, hogy a kamarai rendszerek tipológiája az elmúlt időszak változásai és politikai aktivitása révén igen nehezzé és komplexé vált. A korábbi hagyományos kétszintű (angolszász-kontinentális) kamaratipológia új szempontok megjelenésével kibővült. Egyidejűleg megindult a klasszikus kontinentális, kötelező tagsághoz kapcsolt modell eróziója és a kamarák feladatainak újradefiniálása is.¹⁰ A legérdekesebb minden bizonnyal, hogy az angolszász önkéntes tagság modelljét a hagyományos kontinentális modell egyes elemeivel igyekeztek ötvözni. Ezzel olyan vegyes kamarai rendszer alakult ki, többek között Magyarországon is, amely nem írható le az eddig alkalmazott dichotómiával, és egy új kamaratípus definíciója vált szükségessé. Magyarország esetében egy helyi (regionális), illetve országos szinten működő gazdasági kamarai struktúra létezik napjainkban, amely önkéntes tagsággal, kötelező regisztrációval és ehhez kapcsolódóan bizonyos közfeladatok ellátására köztestületi státusszal rendelkezik. Hasonló jellemzőket találunk napjainkban Közép-Európa számos országában, így ide sorolhatjuk Csehország, Románia, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia, Bulgária kamaráit is.

A hazai kamarai rendszer a rendszerváltoztatás után nem nyerte el egyik kormányzat egyértelmű támogatását sem. Noha szerepük a szakpolitika terén kimagasló lehetne, a társadalmi és közélet történései nap mint nap igazolják, hogy a politikai döntéshozók horizontját, mozgásterét az elmúlt két és fél évtizedben gyakran egyéni és pártszempontok határolják be, ezért már a gazdasági-szociális jellegű döntésekben sem érvényesülhetnek a szakmaiság követelményei. Összességében elmondhatjuk, hogy a rendszerváltoztatás óta a magyar kamarákkal kapcsolatos törvényalkotás nem illeszkedik egységes társadalmi stratégia és hosszú távú koncepció kereteibe. A sokszori változások nyomán a mai gazdasági kamarák mint önszerveződéses Magyarországon ténylegesen a közigazgatás és a civil szféra között félúton, az államhatalom és az állampolgár viszonyrendszerében a mezoszinten helyezkednek el. Ugyancsak egy érdekes köztes mezsgyén mozognak a nemzetközi kamarai rendszerek összehasonlításában is, hiszen a törvény ereje hozza létre őket, és minden gazdálkodó érdekeit (a közigazgatási közjót) szolgálva köztestületként működnek, de tagságuk továbbra is önkéntes.

A közeljövő minden bizonnyal ismét előtérbe állítja Európa-szerte a költséghatékony és a racionális államigazgatási működés iránti igényt is. Noha jelenleg hazánkban az új közigazgatási programmal egy jelentős centralizálás járt együtt, a névadó Magyary Zoltán hagyatékából és gondolatiságából kiindulva elképzelhetetlennek tartjuk a hatékony és sikeres közigazgatás megvalósítását egyes részterületek decentralizálása nélkül. Mivel e téren a korábbiakban is sikerült a köztestületi kamarák számára új feladatokat kijelölni, a jövőben további feladatkulmináció jelentkezik a gazdasági kamarák esetében, ami akár a jelenlegi regisztrációs rendszer helyett a kötelező tagság végleges helyreállítását is magával hozhatja.

¹⁰ Lásd ehhez SACK, D. (2017): Institutioneller Wandel europäischer Chambers of Commerce im Vergleich – Fazit. In SACK, D. Hrsg.: *Wirtschaftskammern im europäischen Vergleich*. Wiesbaden, Springer. 407–431.